

KISS GY. CSABA

Magyarság — határokon kívül és belül

NÉHÁNY SZEMPONT A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG
KUTATÁSÁHOZ

A kelet-közép-európai nemzetté válás sajátosságai következtében a XX. század végére sem egyértelmű, mit jelent nemzet vagy haza fogalma. Kiindulópontként ezt a tisztázatlanságot kell elfogadni, az alapvető kategóriák többértelműségét, amiből az következik, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdéskör kulcsfogalmait a fogalmak használói gyakran önkényesen értelmezik, gyakran többé-kevésbé tudatos manipulációra szolgál a pontos jelentés homályban hagyása.

Nem kevés gondot okozhat, honnan kezdjük meg a határon túli kisebbségek és szórványok helyzetének tárgyalását: a kisebbségi kérdés felől vagy az államközi kapcsolatokból kiindulva, esetleg a magyarországi társadalom kapcsolatai-igényei felől. A határon túli magyarsággal kapcsolatos kérdések körét nem lehet elválasztani attól, hogy mit tekintünk magyar nemzetnek, kik és milyen alapon tartoznak ebbe a közösségbe. A dilemma legalább kétszáz éves, és nem csupán magyar probléma. Mindenesetre érdemes leszögezni: a nemzet = az állampolgárok összessége fölfogás eredendően alkalmatlan a probléma megközelítésére. Az egy nemzet — egy állam elképzelés a XIX. századi államnacionalizmus jellegzetes terméke, s mélyen beleivódott a magyar és az európai gondolkodásba. Vegyük példának okáért a „nemzeti egység” kifejezést. Korántsem egyértelmű, hiszen ha Magyarország lakosait értjük rajta, a néhány százaléknyi nem magyar anyanyelvű, etnikumú, illetőleg identitású (a nemzeti kisebbségek, a cigányság és a zsidóság egyes csoportjai) lakosság csak akkor lehet része ennek a „nemzeti” keretnek, ha államnemzeti értelemben használjuk a fogalmat.

Közösség-e akkor, és milyen közösség a magyar anyanyelvűek, a magyar történelmi hagyomány, mentalitás azonossága alapján összetartozó különböző állampolgárságú emberek csoportja? Bármennyire triviális ez a kérdés, innen kell elkezdeni a kérdéskör végiggondolását. A legtágabb kör mindenképpen a *magyar etnikum*, másszóval a *magyarság* lehet. Ez a fogalom mindenképp előttről nyelvi-kulturális (semmiképpen nem származás alapján elkülöníthető) közösséget jelent, melynek jellemzésében nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a történelmi tényezőnek. Annak, hogy a modern nemzetté válás döntő, XIX. századi szakaszában ez az etnikum (viszonylag csekély számú szórványoktól — moldvai csángók, kivándoroltak — eltekintve) az akkori Magyarországon élt, erős összetartozástudattal, sajátos és egységes nemzeti kultúrával és anyanyelvvel. A magyar etnikum helyzete 1918 után alapvetően megválto-

zott. A magyarság jelentős része *nemzeti kisebbségként* a szomszédos országokhoz került. Ettől kezdve a magyarság esetében a politikai-állami nemzet kiterjedése (térbelileg, mennyiségben) alapvetően különbözik a nyelvi-kulturális nemzetétől. Megjegyzendő, hogy ez a felemás helyzet meglehetősen gyakori volt Közép-Európa keleti felén. Ma is találunk rá példákat, ha a különböző mértéke kisebb is, mint a mi esetünkben (szlovákok, szlovénok).

A magyarság fogalma magába foglalja tehát mindazokat, akik magyar anyanyelvűek, a széles (szociológiai) értelemben vett magyar kultúra használói és újratermelői, akikben megvan a közös származás, az összetartozás, a közös sors tudata. A magyarságnak, a magyar etnikumnak a közösségét mindenképpen el kell különíteni a politikai-állami egység fogalmi dimenziójától. Abban az értelemben, hogy természetesen ehhez az etnikai közösséghez magyarországi, csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai, szovjetunióbeli, ausztriai és nyugati magyarok tartoznak, akiknek különböző az állampolgársága, akik többségként, kisebbségként vagy szórványban élnek; de abban az értelemben is, hogy ez a tág keret nem rendelkezik valaminő politikai centrummal, vagyis: a magyar államnak nincs olyan igénye, hogy a magyarság különböző lakóhelyű és állampolgárságú csoportjait politikailag egyesítse, fölöttük bármilyen értelemben rendelkezék. A magyar etnikumért mint nyelvi-kulturális egységért természetesen az egész magyarság felelős, mindegyik résznek lehetnek és vannak külön érdekei, mindegyik rész vállalhat feladatot a magyar nyelv és kultúra megtartásának, állandó újjáteremtésének munkájából; a kölcsönös felelősség mindenekelőtt a nyelvi és kulturális jogok, a magyar etnikum részei közötti kapcsolatok szabad ápolásának garantálására terjed ki.

Meggyőződésem szerint, következetesebben el kell különíteni (fogalmilag körülhatárolva) a nemzet kulturális dimenzióját a politikaitól. Nem szabad szem elől téveszteni: csakis a XIX. századi államnacionalista gondolkodásmód túlhaladása jelenthet megoldást a nemzeti kisebbségek kérdésében, annál inkább, mert az államnacionalista reflexek Magyarországon is mélyen begyökereztek a gondolkodásba.

Tudatosan szembe kell nézni alyval a helyzettel, hogy a XX. században — némi egyszerűsítéssel — a magyarok számára különbözik egymástól *ország* és *haza*. Magyarország egy politikai országkeret, és mint ilyen lehet az állampolgári azonosulás tárgya. Létezik azonban a különböző állampolgárságú és lakóhelyű magyarok számára is egy identifikációs keret, ha úgy tetszik, egy nyelvi-kulturális-etnikai haza, melynek határai függetlenek a politikai határoktól, és jelen van minden magyar közösségben. A hungarológiai tudományágak, az anyanyelvvel szoros kapcsolatban levő művészetek, a kultúra magától értetődően ezt a keretet tölti ki. Így égetően szükséges az egész magyar etnikum összetartozásának a következményeit ezeken a területeken módszeresen végiggondolni.

Nyilvánvalóan politikai kérdés is, hogy az egyes magyar népcsoportok miképpen definiálják, definiálhatják közösségüket. Hogy nemzetiségnek, nemzeti kisebbségnek, népcsoportnak nevezik-e magukat. Az ENSZ illetékes albizottságának megnevezése szerint léteznek „nemzeti, faji és vallási kisebbségek”. Mindenképpen pontosabb nyelvhasználat, ha a szomszédos országokban élő magyar népcsoportokat *nemzeti kisebbségnek* nevezzük. Mivel hazájukban nemzeti tekintetben alkotnak kisebbséget, továbbá azért, mert közvetlen szomszédságukban van az a Magyarország, ahol a magyar etnikum leg-

nagyobb csoportja él (politikai) nemzeti államban. Ugyanakkor a nemzeti kisebbségek sajátos típusáról van szó, esetenként külön-külön is jellemezni kell az egyes magyar népcsoportokat, hiszen a különféle szempontok más-más jellegzetes vonásokat világítanak meg, s csakis e vonások együttese mutatja meg az egész népcsoport sajátosságait.

A magyar népcsoportok keletkezésük tekintetében alapvetően két részre oszthatók: kárpát-medencei magyarság, illetőleg a Kárpát-medencén hosszabb vagy rövidebb ideje kívül került magyarság. Az első, létszámát tekintve jóval nagyobb rész az 1918 előtti Magyarország területén élő magyarok: Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Szovjetunióban és Ausztriában. Politikai döntés, nemzetközi szerződések értelmében kerültek ezekbe az országokba. Szülőföldjükön élnek, lényegében a magyar honfoglalás óta, megkérdezésük nélkül lettek más országok állampolgárai. Nemzeti identitástudatuk erős. A másik, számszerint jóval kisebb rész az ősi településterületről, a Kárpát-medencéből elkerült magyarok csoportja. A történelem évszázadai során többször előfordult, hogy kisebb-nagyobb csoportok politikai vagy gazdasági okokból kivándoroltak az országból. Részben máig homály fedi az egyik legrégibb Kárpát-medencén kívüli magyar népcsoport, a moldvai csángók eredetét. A középkor századai óta élnek Moldvában, s ha arányuk jelentősen csökkent is a tartomány román lakosságához képest, fönmaradtak a XX. század utolsó negyedéig. Magyar szórványok, politikai emigránsok csoportjai éltek a korábbi századokban számos európai országban, kisebb föl-fölvadói kolóniák. Például a kuruc bujdosók csoportjai Lengyelországban, Franciaországban és Törökországban, vagy az 1848—49-es szabadságharc után külföldre menekültek — Európa és a tengerentúl számos országában. Jelentősebb számú magyar népcsoportok kerültek a múlt század végétől Amerikába, a román Ókirályságba. 1918, majd 1945 után a magyarság újabb hullámai kerültek szórványhelyzetbe: politikai emigránsok 1919 után, kivándorlók a gazdasági válság idején, nyugatra menekülők a II. világháború előtt és után, az 1948-as politikai fordulat éve idején, majd különösen nagy számban 1956-ban. Néhány tízezres szórvány keletkezett 1945 után azzal, hogy a szlovákiai magyarság egy részét kényszerrel áttelepítették Nyugat-Csehszországba.

Helytelen volna élesen szembeállítani a magyarság autochton és nem autochton csoportjait egymással. Nem jelenthet semmiféle értékkülönbséget az a tény, hogy egy szórványközösség néhány évszázados vagy csak évtizedes létre tekinthet vissza. A nemzeti kisebbségek nagyobbik része többé-kevésbé kompakt, viszonylag összefüggő magyar többségű területen lakik. Magyar többségű helységeikben, viszonylag jól elhatárolható földrajzi területen él a szlovákiai magyarság többsége a dél-szlovákiai járásokban; a jugoszláviai magyarság egy része a Vajdaság északi—északkeleti részén, a romániai magyarság számottevő csoportja a Székelyföldön. Vegyes lakosságú városok és területek nagy számban Erdélyben és a jugoszláviai Vajdaságban találhatók. Vegyes lakosságúvá lettek a XX. század politikai változásai (kitelepipítés) és asszimilációs folyamata miatt azok a szlovák—magyar nyelvhatáron levő kis és közepes városok, amelyek 1945 előtt 60—80 százalékban magyar többségűek voltak (Érsekújvár, Léva, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó).

A magyar nemzeti kisebbségek mintegy hét évtizedes történetében az egyik legjellemzőbb folyamat a szórványosodás. Tapasztalható volt ez a tendencia már a XIX. században is Dél-Erdélyben. A század második felében ez

fölgyorsult, a kitelepítések, a gazdasági nyomás, az államilag irányított iparosítás és urbanizációs politika következtében. Magyar többségű vagy jelentős magyar lakosságú városok nemzetiségi összetétele döntően megváltozott az utóbbi három évtizedben (Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely stb.). A szórványosodás velejárója a nagyobb mérvű asszimiláció, a nemzeti tudat gyengülése.

A szórványok külön típusát jelenti a nyugat-európai és tengerentúli magyarság, mely viszonylag a legnagyobb távolságban él a kárpát-medencei magyar etnikai tömbtől.

A magyar nemzeti kisebbségek számottevő része jellegzetes határ menti nemzetiség. Ilyen mindenekelőtt az államhatár északi oldalán hosszú szalagban húzódó területen élő szlovákiai magyarság és részben a jugoszláviai magyarság (két kis csoportja Szlovéniában és Horvátországban, továbbá a vajdaságiak északi tömbje), a romániai magyar kisebbség egy része — főleg Biharban és Szatmárban —, a kárpát-ukrajnai magyarság és az ausztriai Felső-Őrség szórványa.

A határon túli magyarok igen gyakran jellegzetes többnemzetiségű közép-európai tájak lakói, ahol németek, románok, szerbek, szlovákok stb. együttélésének hosszú történelmi hagyományai vannak (Bánság, Erdély, Vajdaság).

Némi különbséget jelent a nemzeti kisebbségek helyzetében az, hogy államuk többnemzetű, szövetségi állam, illetőleg túlnyomórészt egynyelvű-e. Szomszédaink közül Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió jellegzetes szövetségi állam. Romániában jelentős a nem románok száma, Ausztria lakosságának viszont csak kis százaléka nem német anyanyelvű. Államhatárok és etnikai viszonyok szempontjából megjegyzendő, hogy Magyarország államhatárainak csak kisebbik része egyezik meg vagy majdnem azonos az etnikai határral: a magyar—osztrák határ, valamint a jugoszláv határ szlovéniai és horvátországi szakaszának nagyobb része.

A magyar nemzeti kisebbségek társadalmi szerkezete általában konzervatívabb, mint a többségi lakosságé a szomszédos országokban. Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban a magyarság körében nagyobb mindmáig a parasztság aránya, mint a velük együtt élő más nemzetiségűeké. Az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben csökkent mindenütt a városi magyar lakosság aránya, és meglehetősen megcsappant — vagy alig növekedett — a magyar középrétegek (alkalmazottak, tisztviselők, technikusok, szakmunkások stb.) száma.

Annak ellenére, hogy a második világháború után a nemzeti kisebbségek helyzetének nemzetközijog-szabályozásában lényegében visszalépés történt a két világháború közötti időszakhoz képest, az utóbbi 10—12 évben olyan folyamatok látszanak fölerősödni, melyek a kisebbségi kérdés jelentőségének növekedését mutatják. (Mind a nemzetközi közvéleményben, mind a politikában, mind a tudományos kutatásokban vannak ennek jelei.) Egyre több helyi, regionális nemzetiségi probléma kerül nemzetközi fórumok elé. Lassan terjed csak az a felismerés, hogy a nemzeti kisebbségek kollektív jogait szükséges volna nemzetközileg garantálni. A nemzetiségi kérdés mindazonáltal internacionalizálódni látszik, a nemzetiségi jogok védelme nemegyszer az emberi jogokéval kapcsolódik össze.

A nemzeti kisebbségek kérdése jelentkezik nagyobb regionális politikai és gazdasági integrációkban, továbbá államok bilaterális kapcsolataiban is.

Általában elmondható, hogy az etnikai reneszánsznak nevezett bonyolult folyamat mindenütt jobban fölhívta a figyelmet a nemzeti kisebbségek helyzetére. Csökkent annak az érvnek a súlya, hogy a nemzetiségi kisebbségi kérdés csakis az illető államnak a belügye. Nemzetközi szervezetek állásfoglalásaiban, nyilatkozataiban egyre gyakrabban lehet találkozni a kisebbségek kollektív jogait hangsúlyozó megállapítással, a nemzetiségi jogok megsértésének bírálatával.

Nem egy regionális integráció megszervezésében kiemelten fontos szerepet tulajdonítanak a vegyes nemzetiségű területeknek, a nemzeti kisebbségeknek. A regionális együttműködések teoretikusai a nemzetállamnak mint együttműködő egységnek a jelentőségét gyakran kifejezetten kisebbsítik, és fölhívják a figyelmet az elhanyagolt határtérületek fejlesztésének fontosságára. A helsinki Záróokmányt követő utóértekezleteken mindenütt fölvetődött a nemzeti kisebbségek jogvédelme, általános és konkrét problémák formájában is. Több helyen születtek olyan államközi egyezmények, amelyek a nemzeti kisebbségek pozitív összekötő szerepét hangsúlyozzák az országok közötti kapcsolatokban.

Két területen volna fontos részletesen kidolgozni a nemzeti kisebbségek problémakörének nemzetközi vonatkozásait. Az egyik a regionális gazdasági-kulturális és tudományos együttműködés területe, a másik az országok közötti bilaterális kapcsolatoké. Térségünkben nemzetközi szempontból egyelőre egyetlen olyan regionális együttműködési forma létezik (különböző interpretációban), ahol termékeny tudományos és kulturális kooperációra van mód, ez pedig az Alpok—Adria térség. Itt új együttműködési formák bontakoznak ki Ausztria, Szlovénia és Horvátország, Észak-Olaszország és Nyugat-Magyarország között.

A kétoldali nemzetközi kapcsolatokban a nemzeti kisebbségek problémaköre országonként más és más összefüggésrendszerben jelenik meg. Csehszlovákiában a magyarság — egy csekély töredék kivételével — Szlovákiában lakik. A jelenlegi állam- és pártvezetésben a meghatározó pozíciókat jelentős részben szlovákok töltik be. A magyar nemzetiség ügye tehát nem független a cseh—szlovák viszonytól sem. Csehszlovákiában a hetvenes évek végétől kezdve az államnemzeti fölfogás megerősödött, ez a kisebbségi kultúra visszaszorításával járt.

Megjegyzendő, hogy szomszédaink közül a nemzetiségi reciprocitásnak csak szlovák—magyar, szlovén—magyar és horvát—magyar viszonylatban van némi jelentősége. Annak ellenére, hogy a nyolcvanas évek közepére a magyar—csehszlovák állami kapcsolatok nemzetiségi vonatkozásai szűkültek — a szlovákiai magyarság helyzete az utóbbi évtizedben jelentős mértékben romlott —, e viszonyt nem lehet a román—magyar kapcsolatokkal párhuzamba állítani.

A magyar—román bilaterális kapcsolatok a közeli jövőt tekintve szinte semmi pozitívummal nem kecsegtetnek. A legfontosabb itt a hosszabb távra történő szemlélet kialakítása és a fölkészülés az újabb feszültségekre.

Mindenképpen alapvető jelentőségű volna legalább valamelyik szomszédunkkal a nemzeti kisebbségekért vállalandó közös felelősség elvének és gyakorlatának nemzetközi jogi formában történő kodifikálása. Erre talán Jugoszláviával volna esély. Egy ilyen jogi aktusnak föltétlenül normaképző jelentősége volna.

Soha sehhol nem lehet a nemzetiségi kérdést egyszer s mindenkorra megoldottnak tekinteni. Ez elméletileg lehetetlen, a gyakorlatban pedig általában valamiféle nemzeti elnyomást leplez. Az etnikumok kapcsolata mindig változó jellegű. A nemzeti kisebbségek aktív védelmet igényelnek: biztosítani kell sajátosságuk megtartásának lehetőségét, jogi s egyéb garanciáit.

Egy másik fontos alapelv, amiről nem szabad megfeledkezni: a nemzeti kisebbségek jogainak van nemzetközi vetülete is. Ugyanakkor a nemzeti kisebbségek semmiképpen nem tekinthetők az államközi viszonyok függvényének. Ha elfogadjuk, hogy kollektív nemzetiségi jogok illetik meg ezeket a közösségeket, el kell azt is fogadni, hogy kollektív jogalanyok, tehát sorsukról elsősorban ők maguk határozhatnak. A nemzeti önrendelkezés formái természetesen bizonyos fokig az illető népcsoport földrajzi elhelyezkedésétől és abszolút számától függenek, de az elv létezését kétségbe vonni, eltagadni, gyakorlati kivitelezésének lehetőségeit végig nem gondolni — hiba, és nacionalista típusú gondolkodás terméke. A nemzetiségi önrendelkezés jelenti a területi autonómiához való jogot, illetve a kulturális autonómia lehetőségét. Ez utóbbi a többnemzetiségű környezetben biztosítja a nemzetiségi alapon történő politikai szerveződést, ott, ahol ez körülhatárolható nemzetiségi terület hiányában nem lehetséges. (A magyar nemzeti kisebbségek jelenleg sehhol nem rendelkeznek területi autonómiával.)

A XX. század urbanizációs és modernizációs folyamatai között a nemzeti kisebbségeknek aktív védelemre van szükségük. Ebbe beletartozhat egy-egy terület sajátos jellegének tudatos megőrzése és annak garantálása (például a beköltözés korlátozásával, a nemzetiségi területen az anyanyelv jogainak érvényesítésével stb.), valamint a nemzetiségi oktatásügy és kultúra intézményeinek központi eszközökből történő kiegészítő támogatása.

A magyar nemzeti kisebbségek hozzátartoznak Közép-Európa valóságához, egy sajátos történelmi és kulturális hagyományokkal bíró régióhoz. A magyar nemzetiségeket ebben a régióban kell szemlélni. Helyzetük kielégítő rendezése az egész térség közös feladata. Problémáik nagymértékben hasonlítanak a térség más nemzeti kisebbségeinek gondjaihoz. A regionális gondolkodásnak ebben a történelmi-kulturális értelemben nem szabad kimaradnia a nemzetiségi kérdés megközelítéséből.

A nemzeti kisebbségek kérdése szoros kapcsolatban van a demokráciával. Hogy miképpen törődnek a kisebbségekkel, hogy elfogadja-e a többség értéként a másságot — ez mindenkor a demokrácia jellegét és mértékét is mutatja. A kárpát-medencei magyarság elementáris érdeke a demokratikus folyamatok fölerősödése térségünkben. A XIX. századi nemzetállam programja uniformizálódást, homogenizálódást jelent: centralizált államot, egyirányú információáramlást, nagyipari koncentrációt. A kisebbségek egyenjogúságának ezek a tendenciák nem kedveznek.

Az utóbbi másfél évtized igen kemény érvekkel bizonyította be annak a gondolatmenetnek a csődjét, miszerint minden magyarországi beavatkozás ártana a szomszédos országok magyar nemzeti kisebbségeinek. A romániai magyar nemzetiség hét évtizedes történelmének a mélypontjára került, Csehszlovákiában is minőségileg romlott a magyarság helyzete a hetvenes évek második felétől. Ez a megállapítás természetesen nem tagadja, hogy a magyar állam lehetőségei valóban meglehetősen korlátozottak. De az alternatíva nem úgy jelentkezik, hogy mondjuk: *vagy* lépten-nyomon diplomáciai tiltako-

zásokat, sajtóhadjáratot folytassunk, *vagy* maradjon az, ami eddig történt. Mindenesetre végig kell gondolni, hol vannak a diplomáciában, a kultúrpolitikában, a tömegtájékoztatásban, a tudományosságban azok a területek, ahol a fenti hamis alternatívát meghaladva cselekedni lehet — és elengedhetetlenül szükséges.

(1987)

„Még nem adatott meg számomra a szabadság ajándéka...”

DURA LÁSZLÓ INTERJÚJA CS. GYIMESI ÉVÁVAL

Cs. Gyimesi Éva, a neves erdélyi nyelvész és irodalomtörténész Kolozsvárott szerzett diplomát, majd a Babes—Bolyai Egyetem tanára lett. A romániai ellenzék prominens alakjának könyvekben, folyóiratokban, különféle lapokban napvilágot látott írásait nemcsak a szűk szakma ismeri. Az elmúlt időben sokan merítették erőt erkölcsi tartásából. Rezisztenciájának etikai imperativusa minden időkből példaértékű lehet: „életszakaszom utolsó tíz esztendejében kezdtem tudatosan arra törekedni, hogy mindenkor azonos legyek önmagammal.” 1983-tól kezdődően látszik ennek az egyre kevésbé rejtett törekvésnek a kifelé való megnyilatkozása. A lebukott *Ellenpontok* szerkesztőivel vállalt szolidaritása után állandó megfigyelés alatt állt, a kihallgatások, házkutatások és a házi őrizet megaláztatásait volt kénytelen elviselni. Ennek ellenére diákjaival együtt tiltakozik az ellen, hogy tanítványait évek óta sorozatosan távoli vidékre helyezik, s így nincs lehetőségük magyar nyelv- és irodalomtanárként működni. Hivatali felettese, Negucioiu (aki rektori székét a decemberi forradalom után is megőrizhette) rendszeresen nacionalizmussal, irredentizmussal, izgatással, hazaárulással, s az egyetemisták szellemi fertőzésével vádolja. Kapcsolatot tart Doina Cornea asszonnyal (üzeneteket közvetít tőle a világ felé, élelemmel segíti) abból a megfontolásból, hogy Erdélyben a románok—magyarok egymásra vannak utalva. Cs. Gyimesi Éva hívó ember. Ennek a hitnek az alapmotívumát Ézsaiással igazolja: „Igazság által leszel erős, ne gondoldj a nyomorra, mert nincsen mit félned, és a rettegéssel, mert nem közeleg hozzád.”. Többször is elmondta, hogy ez a hit tartotta életben szellemileg és erkölcsileg akkor, amikor a kétségbeesés küszöbére került.

1990. január elején Kántor Lajos kolozsvári házában kétszer is találkozhattam Cs. Gyimesi Évával. Második beszélgetésünk alkalmából — engedélyével — bekapcsoltam a magnómat, majd pedig lejegyeztem a szabadságról, a kommunista párttagságról, a segítségről s az autonómiáról vallott nézeteit.